

В ТЪРСЕНЕ НА СОБСТВЕН МИРОГЛЕД¹

(Из беседите с А. Ф. Лосев)

ЮРИЙ РОСТОВЦЕВ (МОСКВА)

I

— Алексей Фьодорович, изглежда съвсем определено може да се каже, че философската си подготовка Вие започвате още в гимназията, самостоятелно изучавайки произведенията на Владимир Соловьов.

Ето че през 1911 г. Вие постъпвате в Историко-филологическия факултет на Московския университет. И по този начин разширявате не само образованието си, но и философските си знания. Нали по това време в Москва активно действа соловьовското дружество, което всъщност обединява всички най-големи руски мислители от началото на века?

— Ето какво, Юрий, веднага трябва да ти кажа, че се страхувам да не те разочаровам. Работата е там, че по онова време бях още твърде млад, съвсем неопитен студент.

А хората, които имаш предвид — С. Н. Булгаков, Н. А. Бердяев, В. И. Иванов, Е. Н. Трубецкой, — вече бяха големи, изградени мислители. Освен това бяха и доста по-възрастни от мен. С нито един от тях не можех да се сближа истински. Може би само Семьон Людвигович Франк беше единственият, който бащински се отнасяше към моите платонов изследвания и към мен самия, като се опитваше да ме окуражава и да ме разбира.

Все пак останалите бяха твърде извисени и нямаха нищо общо с момчето, което бе отскоро в Москва, нищо не знае и никога не познава. Какво можех да им предложа?

През петнадесета година завърших университета, а след две години избухна революцията. И точно сега, когато бях възмъжал и можех да се изявя творчески и да помисля за сериозно сближаване с тях, тъкмо в този исторически момент всичко бе механично прекъснато. Ето защо това, за което ти разказвам, са за съжаление първите впечатления на един съвсем млад човек, който навлиза в големия живот.

— И все пак, моля Ви, припомнете си деня, в който се озовахте в кръга на московските философи, станяхте член на соловьовския философски кръжок?

— Това стана съвсем случайно. Тъй като завърших гимназия с изучаване на латински и гръцки език, бях освободен от приемните изпити за хуманитарните специалности.

И ето веднъж се запознах с един млад човек от факултета, който ме помоли да му дам няколко урока по гръцки.

Разбира се, казвам, елате при мен в общежитието, ще се занимаваме и ако с нещо ви помогна, много ще се радвам. Между впрочем уроците ни продължиха близо година. Моят „ученик“ — Борис Николаевич фон Единг — доста бързо усвои елементарния курс на гръцкия. След завършване на университета той стана изкуствовед, работеше в Музея на изящните изкуства, издаде няколко труда. Но за съжаление умря доста млад, в началото на 20-те години.

И така, озовах се в Москва преди началото на учебната година, т. е. през август 1911 г. След около месец започнах да помагам на Борис фон Единг.

¹ „Ст. меридиан“, 1989, № 4.

Веднъж след поредния урок той ме попита: „Интересувате ли се от философия?“ Отговорих му, че чета Соловьев. „В такъв случай — прекъсна ме той — непременно трябва да присъствувате на заседанието, за което имам покана.“ Какво заседание? Каква покана?! Оказа се, че в Москва имало религиозно-философско дружество „Владимир Соловьев“, за което нищо не знаех. Нали бях провинциалист. От събеседника си научих, че негов основател бил Григорий Алексеевич Рачински, философ-дилетант, много задълбочен и далновиден човек. За съжаление той почти не пишел, отбягвал творческия процес.

Връзката между него и Владимир Соловьев не беше случайна. Когато Соловьев умря, Рачински взе присърце идеята за учредяване на дружество „Соловьев“.

Раздвижиха се и почитателите на Владимир Сергеевич. И макар че времената бяха позитивни и така меркантилни, още повече, намери се дори цяло издателство — „Путь“, ръководено от богата жена, търговката-милионерка Маргарита Кириловна Морозова. Не помня дали имаше пълно философско образование, но се съгласи да издава съответната литература: Сковорода, Булгаков, Бердяев, Иванов, Флоренски и други. Изглежда, че притежаваше голяма духовна култура и изискано образование, защото вложи всичките си капитали в полза на литературни и художествени начинания. Така например тя помагаше на композитора Скрибин и той впрочем стана толкова безцеремонен, че и след като се прочу и започна да печели добре, непрекъснато ѝ пишеше и настояваше за пенсия.

Покрай всичко останало всеки месец в разкошната ѝ къща философи устройваха свои заседания.

За мнозина от тях само бях чел. Знаех за Трубецкой, Бердяев, Булгаков. . . Но освен тях тук се мяркаха и доста млади хора. Идваха Сергей Дурилин, Владимир Ери и много други, с които тепърва ми предстоеше да се запозная.

И тъй, „ето — каза ми Борис, имам покана, идете!..“

Така в началото на есента, мисля, че на 11 октомври, се озовах сред онези забележителни мислители, които познавах от книгите и статиите, но не бях и мислил, че ще видя някога.

Да-да, в Москва бях едва от август 1911-та, а само два месеца по-късно можах да чуя своите кумири!

Наистина малко се уплаших, когато заставах пред къщата на Морозова. Но като видя поканата, портнерът ме пусна да вляза.

Доклад за границите на изкуството бе подготвил Вячеслав Иванов. След няколко месеца той бе публикуван в списание „Труды и дни“. Но пък аз го чух със собствените си уши!

И сега сякаш виждам седналия по средата председател Рачински, а до него докладчика Вячеслав Иванов. По-наляво е тежката, мощна фигура на Евгений Николаевич Трубецкой. А отдясно седяха Сергей Дурилин и Владимир Ери.

Иванов се представи блестящо. Езикът му беше необичаен, напълно самобитен, език по-скоро мистичен, но твърде понятен и дълбоко искрен.

Това във всеки случай много ми допадна. Изведнъж разбрах, че присъстващите тук живеят със същите идеи, с които аз се задоволявах в моя Новочеркасск на Михайловска улица.

И досега чувам една от репликите на Евгений Трубецкой: „Скъпи Вячеслав Иванович, ето Вие сте поет. Проповядвате поетическата познаваемост на света. Ами аз какво да правя? Нали не съм поет.“

Иванов му отговори: „Скъпи княже! Вие сте по-голям поет от истинските поети. . .“

— Алексей Фьодорович! Сега подобен спор може да се окачестви като взаимно ласкателство.

— Да-да, разбирам. Но тогава не бе нужно да се разпалваш, за да достигнеш най-висшата степен на духовност, за да докажеш мнението си. Днес естествено такъв диалог не може да се оцени. Промениха се времената, промениха се нравите.

С една дума, такива дискусии съм запазил в паметта си.

По-късно разбрах, че сред присъстващите беше и Челпанов, професор от университета. Челпанов и Лопатин бяха водещите фигури на философската ни наука. Истина е, че бяха активни противници на символистите, смятаха символизма за поезия и фантастика, но не и за философия.

Независимо от това, тъй като заседанията на дружеството се посещаваха от големи философи, монте бъдещи университетски наставници също идваха от време-навреме. И щом видях Челпанов,

добрите го и, макар че той не ме познаваше, го заговорих: „Георгий Иванович, ако и да не съм ваш ученик, то във всеки случай съм ваш слушател. Ще ми помогнете ли? Представете ме на тукашния секретарка. Може ли и на мен да изпращат покани за заседанията.“

„Разбира се, разбира се, елате.“ Той отиде и каза, че съм негов ученик и че ще ми кажа адреса си. „И ще Ви моля да му изпращате покани, за да минава през пропуската, покрай портнера.“

По такъв начин в самото начало на следването си в Московския университет попаднах в самия център на руския соловьовски мироглед.

Разказах ти за някои свои непълни впечатления и за дейността на соловьовското дружество. Освен това ти ме попита дали съм членувал в този „кръжок“. Та нали няколко пъти вече споменах, че по онова време бях момче. И мисля, че така и не станах негов член. Но бях постоянен неофициален посетител на заседанията.

Нещо повече, имах възможност не само да слушам всичките тъй наречени боготърсачи и символисти, но в бъдеще ги опознах, запознах се с всеки от тях.

Разбира се, заради разликата във възрастта, положението, натрупаните знания, бе невъзможно както да им стана приятел, така и да бъда избран за член на тяхното дружество.

Това обаче не ми пречеше да мисля и възприемам. Докладите бяха изключително интересни. Най-голямо впечатление правеше Вячеслав Иванов. Но за него трябва да говорим отделно. Това беше личност, която никак не приличаше на останалите. Вярно е, че всички те бяха прекрасни в своята духовност. Сред тях не можеше да възникне нито дилетантщина, нито пък някакво глупаво разсъждение. Речта им беше задълбочена, ярка, научна. Говореха така, че, слушайки умните им разсъждения, човек се прехласваше.

Ето, такива неща. Искан ми се да повторя, че още бях никой — обикновено студентче, което току-що е прекрачило прага на университета, една кръгла нула в истинския смисъл на думата, — а веднага се озовах в центъра на тогавашната мисъл. Какво нещо е съдбата!

Първите ми самостоятелни стъпки ме въведоха в соловьовска среда.

— Тогава бяхте на 18 години.

— Да, същинско момче! А те — мислители, в разцвета на силите си. Какво бях за тях? Един от слушателите им, нищо повече. Макар че с мнозина се запознах. . . А някои от тях посещавах заради научните разговори.

— Кои по-точно?

— Бердяев, който живееше на „Голяма Власевска“, близо до „Арбат“. Но за сближаване и дума не можеше да става, защото Бердяев беше прекалено голяма величина, а съвсем незначителен беше младежът, който се нахвърляше върху всичко соловьовско, но нямаше дори нужното философско образование.

— Веднъж споменахте, че към университета имало и психологическо дружество. Негов председател бил Лопатин.

— Да, там се проповядваше много изтънчен идеализъм. Присъствах на много от докладите, но пак заради това, че бях студент, нямаш право да се изказвам. Спазваше се субординацията, имаха свой ред. Така че когато спореха професорите, студентите нямаша право да се обадят.

Изаках се на последното заседание на това дружество, което, ако не се лъжа, беше през 21-ва, 22-ра година.

— На каква тема беше съобщението?

— Това беше доклад за понятието „ейдос“ и „идея“ на Платон. Тогава изучавах терминологията на Платон. Статията ми се появи като цялостно изследване в „Очерци по античен символизъм и митология“.

— Алексей Фьодорович, малко по-горе споменахте, че сте ходили у Н. А. Бердяев на „Голяма Власевска“. Сигурно е било по времето, когато в дома на Николай Александрович са се събирали слушателите на „Свободна академия на духовната култура“. Как и защо беше създадена тя?

— През 1918-та започнаха да преследват идеалистите и, разбира се, забраниха на Морозова да урежда заседания. Така че религиозно-философското дружество „Соловьев“ престана да съществува.

Тогава Бердяев реши: какво пък, ще минем и без името „Соловьев“. И започна да кани в дома си. Това всъщност беше същото дружество, същите бяха и членовете му, само името му беше

друго. А то звучеше по бердевски: „Свободна академия на духовната култура“. Защото единственото нещо, което Бердяев повтаряше през целия си живот — единственото, — беше „волна духовност и свобода“. Бердяев беше апостол на свободата, по свой начин я тълкуваше.

Но ти сигурно пак искаш да знаеш как попаднах в още по-отбран кръг?
— Алексей Фьодорович, Вие отгатнахте поредния ми въпрос.

— Слушай тогава. Мисля, че в нашите разговори вече споменах името на много големия и интересен философ Семьон Франк. Няма да говоря за трудовете му, макар че мислята за тях и сега ми доставя голямо удоволствие. Той беше петербургски доцент. По време на войната, за да не умрат от глад, той заедно със семейството си се евакуира в Централна Русия. А после, когато положението малко се подобри, реши да се върне. Разбира се, той искаше да се завърне в Петербург, но спря в Москва. И тук изглежда остана две или три години, защото през 1922 г. заедно с други идеалисти, символисти, соловьовци, мистици... бе интерниран зад граница. Но това стана по-късно.

Та ето че веднъж Франк ми каза: „Знаете ли, че у Бердяев ще има еди-какъв си доклад. Елате.“

Но как да отида? Не сме толкова добри познати, че да отида. „Но какво от това. Няма никакво значение! Вече им казах. Няма значение.“

Тогава събрах смелост и тръгнах.

Спомням си как влязох и с голямо вълнение пристъпих към домакина. Представих се с треперещ глас (ами ако ме изгонят?): аз съм Лосев, Алексей Фьодорович.

— А, Алексей Фьодорович! Заповядайте! Заповядайте!

Тогава разбрах, че Франк наистина ме бе описал в най-добра светлина, защото Бердяев, който не бе чувал за мене, не знаеше нито името, нито фамилията ми, а още по-малко — възгледите ми, ме прие с отворени обятия.

Окуражих се, зарадвах се, че ще мога да посещавам тези заседания.

Това фактически беше продължение на религиозно-философското дружество. Но без да се споменава името Соловьов. Освен това и без явна религиозност. И не на последно място, със седалище в частен дом. Тъй че всичко бе доста по-скромно и не така открито.

Ако не ги бяха открили, това щеше да е голям успех и те щяха да продължават да работят. Но към 1923 г. ги изселиха. Като че ли ги бяха избирали специално — всичките! Соловьовци, символисти... и други като тях, мислители от този род бяха избрани и интернирани. Така прекъсна това начинание.

— Алексей Фьодорович, бихте ли характеризирали бердяевската „волна духовност“, защото за съвременния човек Бердяев е само име и очакване.

— Всеки философ има своя терминология и своя мисъл, която смята за необикновена и основополагаща. Ето например някои казват „душа“, други — „идея“, трети отстояват „материя“.

Такава омагьосваща дума за Бердяев беше „свобода“. Но той разглеждаше свободата в много широк контекст. Свобода! Дори казваше, че „свободата е Бог.“ Истинската свобода е Бог. Защо? Бог прави това, което иска. Никой друг освен него не може, само той. Никой и нищо не е в състояние да ограничи свободата му.

Тъй че религията всъщност е учение за свободата. Това е основното. А то, от своя страна, намира отражение навсякъде и във всичко, включително и в политиката, и в съвременния живот.

Трябва да спомена, че през 90-те години Бердяев беше интерниран. Като мнозина други по това време той изповядваше материализма. Но след 1905 г. разбра какво е революция и се отклони от марксизма. Булгаков има дори сборник „От марксизъм към идеализъм“, в който описва този процес.

Най-пълно всичко това намери отражение в сборника „Вехи“ от 1909 г. Е, сега „Вехи“ е опасна книга. Не може нито да се чете, нито да се обсъжда, нито дори да я имаш. Не зная, може би днешните събития, демократизацията на обществото ще смекчат до известна степен това становище. А ето че Ленин мразеше тази книга и я подлагаше на сурова критика. Оттук и цялата по-нататъшна марксистка литература следваше тази линия. Би могло да се каже, че „Вехи“ почти изчезнаха от хоризонта на руската интелигенция. Иззеха ги, сякаш бяха явна провокация, макар че тъкмо в тях се говори в защита на съвременния аспект на общественото развитие.

— А как смятате, защо се изплашиха, защо след 1905 г. се отдръпнаха от марксизма?

— Те разбраха, че революцията прекалено потиска личността. Някои негодуваха: „А къде е човекът?“ Е, добре, производството, производство, това е добре. Обществен прогрес. А къде е човекът? Няма го. През 90-те години наивно смятаха, че марксизмът и учението за личността са съвместими. Разбира се, в известна степен те са съвместими. Но съвместим е не този марксизъм, който се състои от материалистически нищожни учения, за целта е нужен по-далновиден марксизъм. Такъв съществува. Той е около нас и аз го одобрявам, да-да-да.

От трудовете ми можеш да разбереш, че характеристиките на различните епохи, включително и социално-икономическата, разглеждам в тяхната връзка с културните наслойки. По онова време, през 90-те години, марксизмът се тълкуваше доста грубо и самите те бяха привърженици на този опростен марксизъм. През 1905 г., когато ги „удариха по главата“, те „разбраха“ каква е работата. И така завинаги скъсаха с марксизма.

Макар че не си струваше. Марксизмът притежава дълбок смисъл, има интересни неща, доста постановки, които могат успешно да се прилагат. Самият аз черпя доста неща, използвам ги, базирам се върху тях.

Но след това те завиха доста надясно. Така че това наистина са „Вехи“. И после другият сборник „Из глубини“, и при това с мото: „Из глубини въззав к тебе, Господи, Господи, услыши глас мой“. (Това е стих от Псалтира). В него става дума за това, че, виждате ли, през 1909 г. ние казахме що е революция. Вижте сега.

Разбира се, този сборник беше изнет и не се разпространяваше, не го даваха в библиотеките. Не знам дават ли го сега? Може и сега да не го дават от спецхранилището.

— Нали знаете, че в „Новый мир“ (1987, № 11) се появи статията на Игор Қлямкин „Коя улица води към храма“, в която се разглежда тъкмо първата спомената от Вас книга „Вехи“. С. П. Залигин обещава да продължи разговора за духовните течения от началото на века.

— Днес това е вече възможно. Но преди една-две години щеше да се приеме като крамола. Между другото за мене „Вехи“ и „Из глубини“ са блестящи сборници. Когато ги четях, се възхищавах от авторската мисъл.

— Алексей Фьодорович, Вие с наслаждение сте чели сборниците, спомняте си за тях. Кое от тези книги, кои от съдържащите се в тях съждения смятате днес за напълно актуални?

— Не ги смятам за актуални. До голяма степен те вече остаряха. Все пак, създадени са преди революцията.

— Значи Вие се възхищавате само от играта на въображенето, от играта на мисълта?

— Не само от това. И от дълбочината на анализа.

— На онази ситуация?

— От това, че загиването на личността, извеждането на челно място на икономиката лишава човека от най-главното. В тях се съдържат много интересни идеи. И защо? Защото са общовалидни.

— Та нали пренебрегването на личността е и наша беда. Нали няколко поколения, и не само от интелигенцията, сериозно пострадаха заради пренебрегването на личността и отделния човек.

— Що се отнася до самозапазване на личността — те не са остарели. Работата е по-скоро в това, че тези сборници по същество са интелигентски размисли. Все пак не са някаква определена система от политически възгледи, концепция... икономическа или социална. И единият, и другият сборник са написани блестящо. Те съществуват. И се възприемат като произведение на литературата. А сега на нас не ни е до литература. Сега е нужно да изграждаме живота си не по книга, а по съвсем друг начин. Но какъв? Откровено казано, ние самите не сме наясно, защото това, което чета във вестниците, е до такава степен противоречиво, разнообразно, макар и доста интересно, че е почти невъзможно да се предвиди какво ще стане утре или вдругиден.

В това отношение сборниците ни дават твърде майко. И в този смисъл са остарели. Единият е от 1909-та, а другият — от 1918-та година. Пресметни все пак колко десетилетия са минали оттогава?

Разбира се, за времето си те бяха много актуални, дори и под тази литературна форма. А сега не ни е до литература. При сегашните условия изникват жизнено-практически въпроси. И мисля, че ще има коренни реформи.

Наистина докато името на Сталин не бъде завинаги прокълнато, няма да се освободим от сталинските методи. Започнаха да го развенчават. Но можеш да чуеш и следното — че сталинизъмът е необходимост, че без него не би имало революция. Тези, които го казват, сякаш исторически го оправдават. И само пълното проклятие може да промени нещата. Така ми се струва.

Но всичко казано дотук е частно мнение, все пак аз съм научен, кабинетен работник. Не понасям политиката и никога не съм се занимавал с нея. Още повече сега, когато непрекъснато боледувам и не ми остават сили да се занимавам с обичайната си научна работа.

И ти, събеседнико, трябва да имаш предвид всичко това.

II

“ВЕДЕТ ТРОПА СВЯТАЯ. . .”²

Общозвестно е, че творчеството на Владимир Соловьов изиграва важна роля за изграждане личността и миогледа на А. Ф. Лосев. В разговорите ни често пъти Алексей Фьодорович с удоволствие казваше, че е соловьовец. И подчертаваше, че цени Соловьов във всичките му прояви: като философ, като поет и като публицист.

И още един мислител имаше голямо значение за А. Ф. Лосев. Това беше Вячеслав Иванов — неговият по-възрастен съвременник.

— Запомнил съм Вячеслав Иванов преди всичко със самобитността на поетичното му слово — разказваше А. Ф. Лосев. — Езикът му беше напевен, тържествен, а изразите, с които си служеше, бяха необичайни за обикновената реч, изглеждаха причудливи. По този начин той рязко се открояваше сред събратята си — поети от началото на века. Ето такива работи.

Освен това той беше голям учен, боравеше с оригинални и задълбочени идеи при разглеждане на античността. Много съжалявам, че не можах да се уча от него, да се уча в буквалния смисъл на думата. Той преподаваше само в Баку.

Мы два в ночи зажженные ствола. . .

Два пламени полуночного бора

Мы два в ночи летящих метеора,

Судьбы одной двуязылая змея.

— Да-да, словотворчеството му беше необичайно, подобно до голяма степен притежаваше Владимир Маяковски. Изключителна способност! Но между двамата, разбира се, има голяма разлика. . .

— Но, изглежда, най-вече в това, че Иванов беше мащабен, надарен мислител? . . .

— Той беше голяма и самобитна фигура. Обикновено го окачествяват само като поет. Но освен с поезия той се занимаваше с философия, с религия и с история. По отношение на възгледите си за мене той е авторитет. Имам предвид съчетаването на изкуство, битие, космология и познанието за човека.

Смятам, че най-интересното и най-ценното у Вячеслав Иванов е тъкмо това обединяване. Освен това той е сред водачите на символизма. За съжаление понятието символизъм у нас е доста. . . опетнено. Наскоро дори излезе книга, с която хулят този скръбен етап на боготърсачеството.

Трудно бихме го нарекли боготърсачество, защото, макар и да присъства понятието Бог, освен него има и много други неща! . . .

— Чу се, че замислят издаването на Вячеслав Иванов. . .

Говореше се и за това аз да характеризирам миогледа на Иванов. Но засега нямам конкретно предложение, а само се носят слухове. А освен това боледувам, така че за кратко време не бих могъл да свърша тази работа. Ако не бързат, с удоволствие ще се залова за работа. Ще се обоснова, защо миогледът му е и теория на изкуството, и теория на философията, и теория на историята, и теория на човешкия живот. Всичко е така осмислено, разнообразно, дълбоко систематизирано и слято в едно цяло. . .

² „Позия“, 1989, № 53.

И още нещо — винаги ме е привличало това качество на Вячеслав Иванов, че той изцяло беше потопен във философското си поетично творчество.

Той не се занимаваше нито с обществени, нито с политически работи. За мнозина това е отрицателно качество. . . . Аз също смятам, че от обществена гледна точка това е отрицателно явление, но не може да се иска от един творец всичко наведнъж. Благодарни сме му и за това, което правеше.

Философията на Иванов е и размисъл, и виждане на света като цяло. Светът като цяло! . . . В крайна сметка това също е поезия, която обаче е неделима от философията, религията и историческото развитие на човека. Тъкмо заради това през целия си живот съм привърженик на Вячеслав Иванов и съм негов ученик.

Припомни си как рисува поетите, нарича ги „поети на духа“:

Мы всплески рдяной пены
Над бледностью морей.
Покинь земные плены.
Воссядь среди царей
Не мни: мы в небе тая
С Землей разлучены
Ведет тропа святая
В заоблачны сны.

Такива стихове трудно се окачествяват единствено като поезия или като философия, или само като религия. Те предават целенасоченото отношение на човека към заобикалящата го действителност, за което е трудно да се намери подходящата дума.

— И теоретик на това единство беше Вячеслав Иванов. . .

— Естествено! . . .

Случваше се така, че в беседите ни с А. Ф. Лосев ние сравнявахме всеки един от мислителите от началото на века с П. А. Флоренски. Така стана и сега. . .

— Разликата между отец Павел и Вячеслав Иванов е в това, че Иванов е по-голям привърженик на пантеизма, на античното. Той поставяше Дионис, дионисийството на преден план, а отец Павел рязко разграничаваше християнството и езичеството.

Този въпрос се разглежда в „Стопл“, това е основното. Но кое ли не е основно? . . . Трябваше да помисля поне половин час, преди да започнем тази тема. А тя е огромна, от никого не е разработвана, защото тези автори бяха почти забранени.

В книжката със стихотворения на Иванов има и малка статия за него, но тя е художествено-езикова, а не философска.

По отношение на литературната форма Иванов също е ненадмината величина. Доста научни разработки ще са нужни, за да се изследват особеностите и своеобразието на поетичните му похвати.

Но за нас двамата на първо място е не това, а мирогледът.

Езикът също заслужава внимание, но днес, когато се връщаме към теченията на мисълта от началото на века, по-важен е мирогледът. Още повече, че съпоставяме Иванов и Павел Флоренски.

Макар че в текстовете на Флоренски присъства поетичното — той пишеше и стихове, — не можем да го смятаме за професионален поет. По същество той беше богослов.

— Да не би стиховете на Флоренски да са публикувани?

— Това не бе дори сборник, а по-скоро отпечатъци на стихотворенията му.

— Не беше ли книга?

— Не, това, което съм виждал, по-скоро приличаше на книга. От една страна, това бяха грижливо, печатно набрани и номерирани страницки с петдесет стихотворения. А, от друга страна, нямаше дори заглавен лист. Така че това беше полуоформено издание, направено в печатницата в Сергиев Посад.

За съжаление стиховете не бяха на висота. Не бяха характерни за него по времето, когато общувахме. Изглежда бяха плод на предишни негови настроения. Едва ли е имал за цел по този начин да прикрива мислите, които го вълнуваха в момента. Но размиването между това, за което непрекъснато разговаряхме, и това, което намерих в стиховете му, беше на очи.

— Какво все пак сближава Иванов и Флоренски?

— Сближава ги необичайното интимно отношение към космическите проблеми. Като че ли всички поети пишат за Космоса. Например: Фет, Майков, Полонски. . . Те говорят за небето, звездите, луната.

Но при тях няма да намерим вътрешното преживяване и вътрешната интимна възпроизводимост на космическите явления. В това отношение Иванов и Флоренски си приличат.

Иванов има сборник „Родно и вселенско“. Това е едно характерно съчетание, съдържащо максимално космичното, всеобхватното и в същото време максимално родното и интимно преживяното.

Това между впрочем характеризира руските символисти. И особено Иванов. Тъкмо този сборник е образец на небивали и блестящи форми.

Родно и вселенско. . .

— Алексей Фьодорович, досега само ми обещавахте, без да изпълните намерението си, т. е. да докажете: защо смятате Иванов за велик поет? Спомням си, че веднъж го поставихте редом с Пушкин. . .

— Не, с Пушкин не трябва да се сравнява. . .

— И аз смятам така. Но в какво все пак се проявяват поетическите му достойнства?

— В отъждествяването на родното и вселенското.

— А художествеността?

— Тя се проявява тъкмо в това обединяване на двете сфери, които на пръв поглед нямат нищо общо помежду си.

От него води началото си и потребността от непознати словесни съчетания и комбинации в езика.

Макар че мнозина не го приемат, смятайки го за декадентство.

Мы всплески рдяной пены

Над бледностью морей.

Не познавам друг поет, който да се е изразил така.

Всяка негова фраза е дълбоко преживян образ. Много често стихотворенията му са пренаситени от богати словесни форми и съчетания.

И затова Иванов никога няма да е популярен. Той беше прекалено умен и твърде необикновен. . .

— Изглежда, че оттук идват студенината, изолираността, книжността. . .

— Книжност. Може да го каже само такъв „познавач“, който освен Пушкин не признава никой друг.

Истината е, че всяко нещо, изобразено от него, е дълбоко изживяно. Затова и главният му сборник е наречен „Cor ardens („Пламтящо сърце“).

Иванов е труден за разбиране. За да се докаже поетическата му сила и оригиналност, е необходимо, от една страна, да се разкрие вложенят в поезията му смисъл, а, от друга страна, читателят трябва да е доста образован и мислещ.

Затова за мнозина днес той е недостъпен, мнозина не са способни да го разбират. Разбират го и не се нуждаят от пояснения тези, които имат свои лични преживявания.

— Той е четен поет, но стиховете му не ме вълнуват. Те са безжизнени. Без плът, кръв и гняв. Това са чисто словесни упражнения, реминисценции. . .

Те са по-скоро плод на ума, отколкото на порива.

— Изглежда, си свикнал да различаваш стихотворната тъкан. Това тук е философия, а там — сърдечно излияние. . .

Твоят подход в случая е неприложим към Иванов. В стиховете му присъства единното цяло, абсолютното сливане на всичко максимално възвишено и максимално интимно. Невъзможно е да различаш мисълта от обикновеното чувство. Затова е нужна работа на ума и сърцето. . .

— Алексей Фьодорович, тъй като вече говорихме на художественото усвояване на действителността, бихте ли казали: що е художествено? Откъде идва художествеността?

— Художествено — това е такова образно, което не се свежда до образността, а използва образа, за да изобрази висше образното.

Изкуство има там, където се сливат идеални и материални представи. Откъснатата материална представа е протокол. Взето отделно, идеалното е мисловно и рационално. И това не е поезия.

Но когато Вячеслав Иванов казва: „И рыдаю в пустынях эфира“ — определено възниква един грандиозен образ, а с него — и носталгичната интимност на космическия порив.

— Алексей Фьодорович, струва ми се, че в случая казвате доста свои неща, от собствения си духовен опит. . .

— Да, тези редове са ярки, но по-скоро назоваващи, а не сърдечни.

— Как така?

— Тези редове назовават преживените чувства, но не ги разкриват.

Поезията — това са жици, които минават през сърцето. По тях минават красотата, живото оформяне на предполагаемото чувство чрез думата, богатството на цветовете, но. . .

— Знаеш ли, поезията е такъв синтез, такова сливане на материално с идеално, че те не бива да се откъсват едно от друго.

Да кажем, че гледаш нарисван пейзаж. Впечатлението физическо ли е? Напълно. В действителност е пресъздаден дълбок, а понякога и много дълбок вътрешен живот, за изучаването на който ще е нужен доста задълбочен умствен анализ. Често пъти дори самият художник не влага в пейзажа си смисъла, който ти откриваш, нито пък обикновеният зрител, който искрено се възхищава от видяното.

Художественото не различава зрение и мислене, слух и идеална умствена дълбочина. . .

В случай, че започнеш да ги различаваш, вече си извън пределите на изкуството.

Ние казваме: материя — това са факти, които възприемаме със сетивата, а идея — това е резултатът от абстрактното ни мислене.

Едното няма нищо общо с другото. Авторите на подобно противопоставяне не си дават сметка, че съществува огромна област на изкуството, на изобразителното изкуство, в която отсъства разликата и различieto между идея и материя.

Що е музика? Знаеш го от учебниците. Въздушна среда, определени вълни, които достигат до ушите, до тъпанчетата. . . Те се предават в мозъка и ето я — музиката. Но от гледна точка на възприемането и преживяването това е чиста лъжа.

Когато слушаш музика, ти не мислиш за вълни в ушите си, не решаваш уравнения. . . Това няма отношение към музиката, в противен случай щяха да я слушат само специалистите по акустика. . .

Само че на музика се наслаждават всички, без да имат понятие от законите на акустиката. . .

Ами общонародното творчество на миналото?!

Това е чудо, това са върхове на художествеността. Народът не е знаел нито за вълни, нито за физика. И в същото време едната музика го кара да танцува, а другата — да плаче.

— Съгласен съм с това. Приемам всичко, което казахте за образното въздействие на предметите на изкуството. Но да се върнем към стиховете. Изглежда, истинската художественост се крие под най-обикновена форма. Струва ми се, че това не може да се отбегне. Имайки предвид художествените достойнства на големите произведения, казваме: всичко гениално е просто.

— Когато гледаш балет, възприемаш тъждеството на видимата материалност с невидимата идеална причина, залегнала вътре в образа.

Пушкин е гениално прост, а Иванов е сложен. По такъв начин способни да му се наслаждават са избраните. Не съществува всеобхватна гениалност. . . Това е моя лична постановка. Затова почти съм убеден в двойната гениалност на Пушкин, съдържаща се в това, че за обикновеното възприятие Пушкин е прост, а за сложното е сложен. Колкото по-богата е личността на читателя, толкова по-силно и всестранно е въздействието на Пушкиновите произведения.

Това е, що се отнася до съдържанието. . .

— Не, не само до него. Засяга и художественото преживяване.

— Но това, което казах, важи и за Пушкин, и за Иванов.

— Според мен, грубо казано, колкото по-разбираем, по-достъпен за потребителя си е един художник, толкова той е по-демократичен, но и по-гениален.

— Съществуват различни типове и степени на художественост. Твоят въпрос беше общ, затова и отговорът ми е общ.

Лъжат, когато казват, че идеалното е невидимо. Как ще е невидимо?! . . . Когато слушам музика в операта, не възприемам ли красотата? Възприемам я заедно със заложените идеи, които не са материални.

— Алексей Фьодорович, що е красота?

— Красота е тъждество на идеално и материално. Когато идеалното е видимо чувствено, а чувството е значимо свръхчувствено.

— Но в такъв случай как да разбираме твърдението на Достоевски, че красотата ще спаси света?

— Така, както го е казал. Красотата според него в никакъв случай не е изпитвана наслада от весели и благозвучни форми. . . . Под красотата той разбира жизнено утвърждаване, жизнено съвършенство. Затова, ако е съдено светът да стигне до съвършенство, това означава, че красотата ще победи и ще възсъздаде света. По такъв начин няма да има разлика между материално и идеално.

Достоевски го е разбрал и го е изразил в забележителната си фраза.

Пак във връзка с казаното прекрасно разсъждение има и Владимир Соловьев. . . .

Тя нали, за да се спаси светът, трябва да има материя, в противен случай няма какво да се спасява. Но само материя — това са никому ненужни отпадъци, които нищо не могат да спасят и са ненужни на човека.

Но за Достоевски и за Соловьев, и за нещастния Лосев идеално и материално се сливат в едно цяло.

То може да се различава многократно, но фактически и емпирически е неразчленимо.

Ако взема стол и седна до масата, столът вече не е материя. Защо? Столът и масата са еднакво материални. Значи е все едно дали ще седнеш до масата, или пък на стола — едно и също е.

Но каква е разликата между масата и стола? Тя е в това, че в масата е заложен един смисъл, една идея, а столът притежава друг смисъл и друга идея. Но материалното е едно и също.

Затова съм седнал върху материята на стола и, разбира се, не върху неговата идея, а на стола. Столът е нещо неразчленимо, което съдържа идея и материя.

— А в какво според Вас красотата се въплъщава материално? Съществува ли такова природно явление, състояние или произведение на изкуството?

— Що за въпрос? Красотата винаги е материална.

— Във връзка с този въпрос бихте ли назвали нещо по-конкретно?

— Това е темата на Иванов.

— В какъв смисъл?

— Това е космосът като картина, космосът като художествено произведение, и този космос. . . като гигантска картина на света, на която сме научени да се възхищаваме.

— И все пак вселенското не ни е напълно познато.

— Да се говори за света като за вселена е доста трудно, особено с физичите — отбелязва А. Ф. Лосев. — От една страна, това е нещо материално. Но от друга страна — какво материално е това, след като е произизано от някакви невидими, незнани сили, действащи на милиони километри.

Тук на всяка крачка се крие тайна.

Родно и вселенско.

— Какво все пак имате предвид, когато казвате „космос“? Въображаемо явление или видимо пространство.

— В изкуството няма въображение. Според еснафа въображението е измислица, различна от реалността.

Но ако имаш предвид изкуството, то не е нито реално, нито материално.

— Как да няма измислица? Пушкин казва: „сказка — ложь, да в ней намек — добрым молодцам урок“. Бехтеров е смятал, че съвнищата са небивали комбинации от минали впечатления.

Измислицата има реална почва. Защо в дадения случай говорим за еснафска представа?

— Защото еснафът не умее да синтезира, той е изгубил синтезиращия подход към действителността, едностранчиво се хваща за факти, които са му нужни и близки. Не умее нито да съзрява, нито да формулира цялото.

Поетът се интересува не от отделния факт, а от цялото.

- Дори да е отделен факт, взет като цяло.
- Да! И по този начин той е не само факт, но и възплъщение на идеята във факта.
- Собакевич на Гогол — това е красота.
- Но защо?
- Защото е идеално възплъщение на определената идея в материя. Каква е идеята знаем, защото сме чели „Мертвے души“. Тази идея е материално възплътена.
- Собакевич не се състои от отделни части, а е едно цяло, което се набива в очи. Веднага го познаваш!
- Размишлявайки заедно с вас, стигам до извода, че Вашите разсъждения се базира върху отлично познаване на минало, литература, изкуство, философия...
- ...т. е. върху културата.
- Без нея е невъзможно да проникнеш в същността на тези въпроси. И във връзка с това: що е култура?
- Култура — това е идеално обобщаване на типове исторически живот.
- Но това е много общо определение.
- Но и въпросите, които задаваш, са общи.
- В такава кратко определение всяка дума трябва да се разтълкува.
- Припомни си статията ми за културата. Там има някои неща. Ще ти се стори интересна, още повече, че първите страници с общата постановка на въпроса не бяха отпечатани.
- Изглежда, приеха разсъжденията ви за твърде общи?
- Мисля, че в нашата беседа трябва да си припомним тези две страници.
- Що е култура?
- Културата е пределна общност от всички основни слоеве на историческия процес (икономически, социално-политически, идеологически, практическо-технически, занаятчийски, научни, художествени, морални, религиозни, философски, национално-народни, битови).
- Как характеризирате отношението на културата към отделните слоеве и области на историческия процес, общността, която според Вас създава културата?
- Вече казах, че това е отношение на общото и частното или на общото и единичното. Но отношението общо—единично ние го разбираме само диалектически. Общото не е откъснато от единичното, то служи като закон за неговото възникване, единичното също не е откъснато от общото, винаги се явява като една или друга негова проява и изпълнение. Мисля, че терминът „общност“ много повече съответства на марксистко-ленинското понятие за култура, отколкото термините „принцип“, „идея“, „образ“, „праобраз“, „първообраз“, „символ“, „прасимвол“ или „ценност“. Всеки от тях изразява някои отделни страни на културата, те са многозначни и изискват задълбочен анализ, а в същото време в литературата ни е вече доста подробно и ясно разработена диалектиката на общото и единичното.
- Какво е тогава тип култура?
- Това е система от взаимни отношения между всички слоеве на историческия процес в определено време и в определено място. Тази система образувана неделима цялостност като една определена структура, която нагледно и чувствено-предметно изразява нейната материална и духовна специфика, явявайки се основен метод за обяснение на всички слоеве на историческото развитие, както в теоретичното им противопоставяне, така и в тяхното последователно-историческо развитие.
- А типът антична култура?
- Типът антична култура е пределна обобщеност на природно-човешката телесност в неразделна връзка със специфичното ѝ жизнено предназначение.
- Забележително казано, макар че в едва ли достъпен за всички вид...
- Но аз съм философ, а не разказвач.
- Пред публиката трябва да се говори достъпно.
- Защо? Не разбирам кое в случая е непонятно. Вземи съвкупността от всички слоеве на живота — пределното им обобщение ще даде култура. Защото пределността винаги е най-голяма изразителност. Ако в човек в максимална степен се проявява едно или друго нещо, той ще бъде културен в дадена област.

— Т. е., идеалното ще се въплъти в един или други моменти? . . . И ако в музиката намират идеално въплъщение народните черти, това ще бъде високохудожествено произведение? И необикновената красота, и необикновената култура на народното изкуство? — опитвам се да обобща усвоеното в онази вечер.

III³

— В една от предишните наши беседи вие се нарекохте соловъвец. Бихте ли пояснили това съждение. Зная, че в гимназията са ви подарили събраните съчинения на В. С. Соловьев. За успехи в ученето. И все пак кога се оформихте като соловъвец?

— Запознаването ми със Соловьев започна в последните класове на гимназията. . .

— Коя беше първата книга на В. С. Соловьев, която открихте?

— „Философски основи на целенасоченото знание“. Прочетох я предпоследната учебна година.

— От събраните съчинения, които получихте като награда?

— Да-да. Това беше първият том от събраните съчинения.

— Защо взехте тъкмо това произведение?

— Привлече ме заглавието. Целенасочено знание беше понятие, което ме вълнуваше. Бях нетърпелив да разбера, какво е това?!

— И какво? Успяхте ли? Същност какво е това?

— У Соловьев това е учение за всеединството.

— Свежда се до това, че всичко е единно?

— Всичко съществува във всичко. Всяко нещо е частична проява на света като цяло. Затова начело на света Соловьев поставя не бога, макар че в крайна сметка това ще бъде бог, в случая го интересува чисто логичната страна, творческото нищо, както се изразява той.

— Защо нищо?

— Защото това *единно* не е някаква отделна вещь. Тя няма име, с нея не можеш да си служиш като с обикновена вещь.

— Затова е нищо?

— Точно така.

— Съгласен ли сте с това?

— Донякъде. Затова за Лосев нищото не е нищо, а всичко. Всяка същност крие в себе си нещо единно, всяка вещь е някаква единица. Според мен, тук се проявява диалектиката на първоединното.

Соловьев го наричаше учение за първоединството. Като се разграничава от мистиката и религията.

— Разграничава ли се?

— Ненапълно, разбира се. Тъй като Соловьев е и мистик, и религиозен мислител. Но в случая той не се интересува от това, а от чисто логическото построение.

Какво от това, че хората вярват в бог?! За мисълта подобно разсъждение не е достатъчно.

— Освен това тук липсва някаква определена система. Налице е само вярата.

— Разбира се! Соловьев не понасяше голата вяра, която признава нещо, което не може да се назове конкретно.

Първоединното обхваща всичко и затова е всичко.

— Всичко и нищо поотделно? . . .

Затова това *всичко* е *нещо*, което не може да се назове. Това *нещо* е реално съществуващо, а не е онова *първоединно*, за което става дума? . . .

— Първоединното съществува навсякъде, защото всяка чаша е нещо. Тоест — някаква единица. . . Същата голяма единица, която отгоре съществува в цялостен вид, а в отделните неща — само отчасти.

— Мисля, че това учение по характер е неоплатоническо. . .

— Изглежда. Но не в това са неговите същност и ценност.

³ „Наше наследство“, 1988, № 2.

Струва ми се, че логическата страна в учението за първоединството е безупречна. Смятам, че ние всички сме и глупави, и умни, защото признаваме учението за първоединството. И сега нито една от постановките на това учение не е опровергана.

— Да речем, че не съществува поне едно от нещата или най-висшето? . . .

— Тогава трябва да признаем, че не съществува светът. Това вече е субективизъм и при това глупав.

— От друга страна, обаче, често ми казвахте, че нито Луната е всичко, нито пък Слънцето. . .

— И толкова повече са части от цялото. . . Върху тях почива всеединството.

И без да са нещо по отношение на всеединството, все пак са нещо такова, което се включва в общото единство.

Това учение е много елементарно и доста обикновено. Не се съпровожда с някакво философско усилие. Лесно се доказва и е невъзможно да се опровергае.

— Нима подобен концептуален подход изцяло принадлежи на Соловьев?

— Такива подходи и възгледи нанстина са доста разпространено явление, простиращо се върху цялата история на философията. Но по принцип в такива случаи учението винаги се обединява с някакъв мироглед. А това, което успя да изложи по-горе, е по-скоро само логиката на всеки мироглед, но не и той като същност.

Като логика това се среща рядко. Ето в какво е коренът на въпроса. Среща се най-вече у неоплатониците.

Те боравят с митология и с мистични построения. . . Но по онова време това не ме привличаше.

В логически план обаче формата е доста изчистена. А това вече беше изключение и откритие. Обикновено в разсъжденията си философите приемаха за първооснова нещо необичайно, божество или свръхестествена фигура. . . дори от исторически характер. . .

— Ако съм Ви разбрал правилно, ценността на такъв подход, отразен в ранните трудове на Соловьев, е в това, че на преден план е изведена логиката на мирогледа, макар че мирогледът като такъв засега отсъства.

— Да! И тази страна в ранните съчинения на Соловьев присъства доста ярко.

Нанстина по-късно той усложни учението си, като включи морални, национални, политически, религиозни моменти. . .

— Т. е. цялото обществено значимо за дейността на човека знание? . . .

— Да. Но на младини не бях стигнал дотук. Не чувствах тази обобщеност. Но що се отнася до обобщената структура, запознах се с нея, веднага я признах, и така — за цял живот.

Смятам, че мога да убедя всекиго в правилността на соловьевското учение за първоединството.

— Но нали искахте да стигнете до схващането за целенасочеността на знанието? Съвпада ли учението на Вл. Соловьев с Вашето усещане? . . .

— Разбира се! Бях набожен, силно обичах изкуството и пробвах възможностите си като цигулар. . .

Но още тогава си давах сметка, че подобна отвлечена, абстрактна схема на всичко е невъзможно да се открие в историята на философията. Не съществува случайно и отвлечено изразена идея за първоединството. . . Това е рядко явление.

— Обсъждахте ли това свое откритие с връстниците си съмишленици?

— По отношение на философията на младини нямаш приятели. Все пак това е специална наука. Гимназистите не се задълбочаваха в нея, правеха това, което изискваха от тях.

— А в университета?

— Като философ бях в по-неблагоприятно положение. Катедрата се ръководеше от спиритуалиста Лопатин, който отстояваше идеите си.

Всичко е душа. И всяко тяло е душа. Във всичко и навсякъде в постановките на преден план се извеждаха душата и духът.

Челпанов, другият наш професор, също беше спиритуалист и кантианец.

Това не ме задоволяваше. Бързо усвоих позициите им, уважавах ги, но ме завладяха съвсем други философски доктрини и течения.

— Кои по-точно?

— Преди всичко ми бе интересно учението на тогавашното светило Хусерл. Той смяташе, че философията се състои не от мироглед и не от никакви възгледи (социални, политически, обществени или лични, поетически, ...). Тя се състои от описание на каквото и да е. Когато нещо присъства в съзнанието, то описателната страна на факта от съзнанието е истинската философия или, както той казваше, феноменология.

Въпреки известността и очевидната си талантливост той не ме задоволяваше. Но благодарение на него разбрах доста неща и ги използвах в осмислянето на античността. „Ейдос“ е термин, който взех от Хусерл. Това ще рече „вид“, вещ, но не като такава, а в нейната значимост.

Да вземем чашата. Тя не ми е необходима. Но трябва да знам, какво е чаша. И точно да го формулирам.

Макар че много обичах Хусерл, смятах тази феноменологична гледна точка за недостатъчна. — Кои други философи и течения ви привличаха?

— Бергсон, разбира се. Привличаше ме учението му за жизнената продължителност. Това, което съществува, е винаги жизнено продължително (la durée), а не като такава, а в нейната

Това е нетленна продължителност, която вечно живее и трепти, бори се и никога не спира и не прекъсва. Това са такъв род материя и битие, които той признаваше и проповядваше.

На мен това също ми импонираше. Така че и трудовете на Бергсон бяха мои любими книги.

С един от последните му трудове „Творческа еволюция“ не съм се разделял през целия си живот. Тази негова книга е една от най-скъпите за мене.

Но никога не съм бил бергсониец.

Това, за което той говореше, съществува в живота, може би дори е основа на живота, може би. Но в него има и много други неща.

Все пак това разсъждение, тази толкова странна, изискана система на битието е представена от него едностранчиво, едномерно, слабо.

Но скритата, пулсираща отвътре, вътре в мисловните му построения жизнена сила ме привличаше.

Смятах, че всичко, взето заедно, съвсем не противоречи на Хусерл, защото той приемаше всякаква философия, така че увлеченията ми бяха органична необходимост.

— Това беше частично признание от ваша страна. И вземахте от тях това, което Ви беше близко, вземахте го безпристрастно, критично?

— Разбира се. Вземах това, което смятах за безспорно. Признавах Хусерл, обичах Бергсон и си оставах такъв, какъвто съм.

Но в чист вид не приемах нито един от двамата философи.

— Защо?

— Доста силен е ирационализъмът на Бергсон. Силно изразена е противоположността на учението за разума и системата на разума.

Бергсон не придаваше голямо значение на разума.

По-важна за него беше творческата еволюция.

Изобщо сега се учудвам на себе си отпреди, на младежа, който се стремеше към всички области на тогавашната философия. И като не вярвах в нищо и нищо не приемах в окончателния му вид, толкова повече го приемах така, както е дадено. Харесваше ми философското разсъждение, приемах го с цялата си душа и го разпространявах.

— А неокантланците?

— Те ме привличаха по-малко. Кантезираха всичко, а пък аз съм противник на Кант, противник съм на всякакъв субективизъм.

Но се опитвах и у кантланците да открия несубективни страни.

— Алексей Фьодорович, всичко, което разказвате, е много интересно, но се отклонихме от Владимир Соловьев и неговите възгледи. А тъкмо за това исках да ви разпитам по-подробно.

Във връзка с това искам да зная следното: когато Ви наградиха със съчиненията на Соловьев, бяхте ли навлязъл във философската литература?

— Започвах да я чета.

— Какво четяхте?

— Притурките на тогавашните младежки списания „Вокруг света“, „Природа и люди“. . . На първо място трябва да назова съчиненията на К. Фламарион. Този астроном беше автор на много шумели романи, повести, разкази, в които се изобразяваха романтични истории на фона на звездното небе и математически разсъждения.

— Но защо все пак Ви подариха тъкмо Соловьев?

— Знаех, че се интересувам от него. Знаеше го директорът. В ученическите си съчинения цитирах публицистичните изказвания на Соловьев.

Директорът на гимназията беше учител по руски език. Той ме ценеше и ми даваше интересни теми за самостоятелна работа.

По този начин той чувстваше влечението ми към философията.

Не по-малко значение има и фактът, че Соловьев пишеше по-достъпно от академичните професори.

Освен това той имаше голям успех. Вярно, имаше и врагове, които не го допускаха в университет, но самият той нямаше такова желание, защото не обичаше преподаването.

Интересно е, че в годината на смъртта си все пак бе избран за академик.

— Алексей Фьодорович, според Вас какво от Соловьев трябва да чете съвременният читател?

— Преди всичко искам да кажа, че изучаването на Соловьев дава много на всеки вгълбен читател в тълкуването на историята на философията, античността и средните векове.

Ето ранните му трудове, дисертации и отделни изследвания. „Философски основи на целенасоченото знание“. Изглежда и днес трябва да се започне с тях.

— А що се отнася до трудовете, отразили борбата между западници и славянофили, политическите и обществени възгледи на Соловьев? . . .

— Мисля, че за нас те имат историческо значение. Едва ли това е главното у Соловьев.

— Какво ще кажете за последния му труд „Оправдане на доброто“?

— Забележително нещо и по достойнство, и като система. Той трябва да се изучава внимателно.

Но покрай всичко останало Владимир Соловьев беше поет и обичаше да пише за поезията. Имаше статии за Пушкин, Лермонтов, за когото искате. Те имат своето значение. Но все пак по-важно е това, за което говорих в началото.

— А „Смисълът на любовта“, забравихте ли за него?

— Не, не съм забравил. Но аз предпочитам логиката и съм свикнал да възприемам света не като безполезна наука, а като определен мироглед, като система от отделни категории; затова, след като ме питаш кое е главното — това са първите му трудове с логическо съдържание и последните, също с логическо съдържание.

Трудовете от средния период са ми по-малко интересни. Това са обществени, историко-обществени трудове. Условно казано, доста от нещата могат да се оспорват. Но казаното от мен е безспорно, не подлежи на съмнение!

Това, което обикновено се смята за мистика и за непознаваемо, у него придобива забележителна познаваемост. Той го нарича „учение за единството на света“. В случая, разбира се, по-широко, отколкото за света. Тук понятията са по-интересни и по-задълбочени. Също така и учението му за „Всеединството“ винаги се тълкуваше като доста мистично. Макар че учението за „Всеединството“ е потвърждение на някакво единство; което е над всичко, и освен това присъствието на това единство във всеки един момент на всичко съществуващо. Струва ми се, че тук няма абсолютно никакъв мистицизъм. И самият той беше противник на термина „мистика“. Нарече учението „всеединство“. Като правило, свикнали сме навсякъде да прокарваме религиозни възгледи. Разбира се, и в конкретния случай могат да се направят религиозни изводи. Малко ли може да се направи. . . Но ако си атеист, можеш да направяш атеистични изводи, но логически не можеш да опровергаеш, че съществува всеединство, че има такова единно, което не се дробя на части.

Това забележително учение е изложено в най-обикновена форма и е невъзможно да се опровергае. Ако вземеш под внимание всичко това, по-лесно ще разбереш и учението за любовта. Любов. . . Той казва, че основното е любовта между мъжа и жената, любовта между двата пола. Но тази любов предполага обобщение, предполага любов, която надхвърля границите на понятието „пол“. Тя стои над него, макар и да го поражда.

Ако не се съобразяваме с учението за „всединството“, то и писмата, за любовта нямат значение. Но ако се вземе предвид казаното дотук, тогава и неговото учение за любовта ще зацъфти с чуден цвят и ще бъде много полезно.

— Алексей Фьодорович, стана традиция да квалифицираме философията на Вл. Соловьев като мистична. Въз основа на точните соловьовеки материали в трудовете си, които са частично публикувани, вие изучавахте терминологията на философа, изяснихте кои неговите понятия са изразени с тази терминология.

— Според Вл. Соловьев светът се състои от части, но задължително съществува и нещо цяло. Но грижливо прокарваната от Вл. Соловьев диалектика разкрива, че макар цялото и неговите части да не могат едно без друго, при това цялото образува ново и в сравнение с отделните части специфично цяло. И тъй като това цяло в една или друга степен присъства във всички свои части (без това цялото нямаше да се състои от части и те от своя страна нямаше да са части на цялото), оттук води началото си учението на Вл. Соловьев за всеединството, което той нарича мистика.

— По такъв начин соловьовската мистика няма нищо общо с това, което днес разбираме под това понятие.

— Да, с една дума, това е диалектиката на цялото и частите в световен мащаб, която Вл. Соловьев квалифицира като някакъв тайнствен процес, който старите гърци обозначаваша с думата *μυστικός* (mysticos) тайнствен. Но едва след такъв анализ на соловьовската „мистика“ за пръв път се открива възможност за една обективна критика на тези негови възгледи, които не съставляват учението за всеединството и които подлежат на критика, като действително безнадеждно мистични.

— Соловьев има и критика на икономическия материализъм.

— Вулгарно разбран. За да разберем тази критика правилно и за да не остава отричането ѝ на стадия на безпомощното междуметие, не трябва да откъсваме соловьовската критика на икономизма от общата теория на Соловьев, а да я разбираме във връзка с това цяло, което е негова теоретична философия. Тогава става ясно, че Соловьев не отрича въобще икономическата област, а обявява неразделното ѝ единство с политиката и с всички останали страни на културата. Взета сама за себе си и отделно от всичко останало, тя е според Соловьев „само отвлечено начало“, което загубва своята отвлеченост в неразривното си единство с целия съзнателен живот на народа.

— Но от този анализ на изолирано взетата икономическа област произтича ли враждебното отношение на Соловьев към марксистко-ленинската теория?

— Първо, до Плеханов и Ленин в Русия не съществуваше развит марксистко-ленинска теория и Соловьев не само че не би могъл да я критикува, но дори не знаеше за нейното съществуване. Той умря през 1900 г. Второ, ако си представим, че преди още напълно да се е развил марксистът-ленинизмът в Русия, Вл. Соловьев все пак е бил запознат с него, от това произтича следното: 1) Вл. Соловьев не би могъл да критикува диалектичния метод на марксистко-ленинизма (защото диалектиката е основа на философията на Соловьев), а само би го одобрил; 2) той не би оспорвал теорията, насочена към критика на капитализма и предвестнието за неговата гибел, защото дълбоко в себе си усещаше обречеността и недълготрайността на западната буржоазно-капиталистическа култура, и накрая 3) предчувстваше настъпването на нова епоха след небивалите световни катастрофи. Единственото, срещу което Соловьев би се противопоставил в марксистко-ленинската теория, ако действително е бил запознат с нея, е материалистическото разбиране на всички исторически процеси и възможността за радикална социалистическа революция.

— Но горепосочените три момента са само предполагаеми, но не и реални обстоятелства на известната творческа биография.

— След направения от мен анализ на философията на Вл. Соловьев се разкриват онези скрити критични възможности на философа-идеалист по отношение на чуждата за него теория, които биха могли да се проявят при определени исторически условия. Става ясно и това, че Соловьев би могъл да намери и нещо положително в материалистическата теория, която днес безусловно смятаме за чужда нему. Припомни си мислите му за висшата роля на материята, стиховете му към Владетелката-Земля.

— Обективно-историческият подход към творческата съдба и наследство на Владимир Соловьев ни освобождава от субективно-вкусовия подход, дава възможност да се представи съдбата на философските възгледи на Соловьев в продължение на целия му живот. . .

— Това, че Соловьев защити първата си кандидатска дисертация на 21 години, а втората (докторската) на 27 години, при това върху такива трудни теми като критика на основните западни философски системи, свидетелства за огромното философско дарование на Соловьев и, като буди всеобщо учудване, не може да не се взема предвид от един обективен историк на мисълта.

— В книгата си „Владимир Соловьев“ Ви на някои места му изказвате похвали и хвалебствени епитети по този повод. На времето те предизвикаха тревога и критика от страна на невежите презабрахователи. А по-просто казано, те само отразяват тези изключителни факти, с които се сближава всеки, който е изучил развитието на Соловьев от времето на младежките му работи.

— Разбира се! Невъзможно да се възрази срещу действително блестящите за времето си статии на философа, включени в първото издание на енциклопедията на Брокхауз и Ефон, например такива като „Хегел“ или „Кант“ независимо от отношението ни към Соловьев. Но това не е толкова важно.

Важно е това, че Соловьев винаги и навсякъде търсеше, беше неуморен борец срещу всякакъв род несправедливост, ентусиазъм, който вярваше в настъпването на по-добри времена.

— Казват, че Вл. Соловьев започнал от славянофилството.

— Това е напълно вярно.

Още в уводната част на защитата на първата своя дисертация той обяви за пълна безсмислица славянофилското учение за вярата, лишено от всякакъв разум и наука. Нито един славянофил не бе и си губил такава безкомпромисна критика на византийско-московското православно. След убийството на Александър II през 1881 г. нито един от демократично и прогресивно настроените обществени дейци не се осмели да предяви публично искане към царя за помилване на народоволците. Редица важни свои трудове, макар и с религиозно съдържание, тъкмо заради критичния им патос, насочен срещу официалната църква, Соловьев не можеше да публикува в Русия и ги издаваше зад граница, на френски език, затова едва след 1905 г. възникна въпросът за превеждането им на руски. В тези свои книги Соловьев така явно критикуваше режима на Победоносцев и Дмитрий Толстой, че тръгнаха слухове за предполагаемото изселване на Соловьев от Победоносцев в Соловки.

— В една от статиите си Соловьев възхвалява възгледите на Чернишевски за прекрасното в живота, която нарече „Първи стъпки към положителната естетика“.

— Следва да добавим, че семейството на Соловьев се отнасяше с уважение към личността и съдбата на Чернишевски. Когато след смъртта на Чернишевски синът му се обърна с молба към Соловьев да напише спомени за баща му, Соловьев написа спомените в най-искрена и сърдечна форма, с пълното съзнание за величието на личността и дейността на Чернишевски. Истина е, че праговете на Соловьев правят всичко възможно да не се говори за тези забележителни спомени. Но историческата истина ни е по-скъпа. Все пак не може да се каже, че тези спомени не са съществували и е невъзможно да се изключат от историята.

— И все пак доста често се говори за преминаването на Соловьев от славянофилството към западнячеството. Макар че книгата Ви опровергава това. А сегашните Ви съждения ме убедиха окончателно. Но и западнячеството за него също беше доста едностранчива, разсъдъчна теория? Нали така?!

— Ненаправно веднъж, отправяйки се на Запад, той каза, че отива в нужника. Като се разминаваше със славянофилите заради нехайното им отношение към звитите на руското минало, в същото време Вл. Соловьев не споделяше и отношението на западняците към специфичния облик на руския народ. За него Русия ни най-малко не беше славянофилски апотеоз на миналото. Но също така за него тя не беше и безразличен конгломерат, и обикновена арена на западната и чисто буржоазна култура. От всичко казано най-важно е това, че Соловьев от все сърце обичаше Русия, винаги изпитваше патриотични чувства, винаги критикуваше царското правителство заради потискането на отделните народности и мечтаеше за великото бъдеще на Русия, дори за огромната международна роля на Русия, но само като свободна общност на народите. Миналите и настоящи язви на Русия понякога му бяха толкова непоносими, че по едно време го теглеше от православието към католицизма, в който в крайна сметка беше разочарова. И като не намираще опора нито в миналото, нито в настоящето на Русия, той започна да моделира някакви невъобразими теокра-

